

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ОСНОВ ТОПОНІМІКИ У КУРСІ “ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ”

Анотація. Обґрунтовуються можливості застосування основ топонімічних знань на уроках „Фізичної географії України” у середній школі. Наведені види навчальних робіт учнів, що можуть бути проведені із застосуванням топонімічних відомостей, запропоновані приклади топонімічних завдань для учнів.

Вступ. Топоніміка, яка розуміється як комплексна наука про географічні назви, в інтереси якої входить як всебічне вивчення топонімів, так і їх використання, не може бути в стороні від рішення найважливішої культурної задачі молоді. В її сфері знаходиться встановлення правильності засвоєння топонімів учнями: їх сучасності, передачі, написання, вимови, а розкриваючи сенсове значення назв, вона полегшує їх запам'ятовування і надає додаткову географічну інформацію. Таким чином, вивчення номенклатури в школі може розглядатися не просто як обов'язковий елемент вивчення географії, а й як загальна початкова топонімічна освіта населення. Видатний фахівець топоніміки Є.М. Поспелов вказує, що можливості підручників з пояснення географічних назв дуже обмежені. При цьому зростає необхідність включення нової, оновлення географічної інформації у навчальних виданнях тощо. В таких умовах найбільш посильним шляхом впровадження в школу топонімічних знань є створення топонімічних словників і карт [8]. Отже, як показує аналіз останніх наукових публікацій у періодичних географічних виданнях [1], характерна тенденція постійного збільшення інтересу до топонімічних даних як методу та засобу навчання географії, особливо в пристосуванні до регіональних та локальних територіальних регіональних рівнів. Втім, проведений аналіз дає підставу вважати застосовувані на сучасному етапі форми і методи роботи з топонімічним матеріалом на уроках географії такими, що є недостатньо розробленими. Взагалі, наробітки педагогічного досвіду по використанню даних топоніміки в організації навчально-виховної роботи в методичній літературі висвітлюються рідко.

Вихідні передумови. Думка про важливість розуміння сутності назв для успішного засвоєння номенклатури вперше була виказана академіком Я.К. Гротом: *“Географічні назви – обов'язковий елемент географії. Їх використовують для просторової прив'язки фактів під час вивчення нового матеріалу в шкільному курсі географії, називають під час ілюстрування географічних закономірностей, визначення географічного положення об'єктів, а також для порівняння. Знання ж учнями географічних назв характеризує їхнє знання карт”* [8, с. 82]. В.Д. Біленька підкреслює важливість вивчення топоніміки в курсах географії, спрямованих на розгляд і аналіз материків та окремих країн: *“Знання учнями елементів топоніміки країни чи материка, що вивчаються на уроці, розуміння значення терміна, назв крайніх точок материків, їх походження, сприяють підвищенню рівня ефективності уроку, його емоційного навантаження, поліпшенню глибини засвоєння на-*

вчального матеріалу, зростанню зацікавленості учнів до вивчення географії рідного краю, своєї Батьківщини, а також дає значний поштовх для роздумів, зіставлень, пошуків нового, незвіданого” [9, с. 125]. Також про важливість застосування у курсах середньої загальноосвітньої школи основ топоніміки говорили провідні українські науковці Л.І. Зеленська [7], Л.Л. Василюк [5], Г. Леонтєва, Є. Черепанова, О. Бабичева [3], М.Т. Янко [10] та ін.

Цілі і завдання статті. За мету даної публікації поставлено висвітлення методологічні аспекти застосування основ топоніміки у курсі “Фізична географія України”.

Виклад основного матеріалу. Вивчення топоніміки в географії має широку основу і проводиться в різних напрямках і цілях. Одним із таких напрямів є шкільна географічна освіта, обов’язковим елементом якої є географічні назви – топоніми. Їх використовують для просторової прив’язки фактів під час вивчення нового матеріалу в шкільних курсах географії, називають під час ілюстрування географічних закономірностей, визначення географічного положення об’єктів, а також для порівняння. При цьому знання учнями географічних назв (географічної номенклатури) характеризує їхнє загальне вміння працювати з картою [2]. Робота з вивчення місцевої топоніміки підносить роль красназавчої роботи в системі заходів з морально-етичного, політичного виховання учнів. Ця ділянка виховної роботи є важливим знаряддям, що сприяє вихованню підростаючого покоління, розширює його загальноосвітній та ідейний кругозір, сприяє поглибленню і розширенню знань, які учні здобувають на уроках географії.

За своїм характером топоніміка, що вивчається у школі, достатньо різноманітна і містить назви материків і океанів, країн та їх частин, міст і деяких шляхів сполучення, гірських систем і окремих вершин, річок і озер, степів і пустель і т.п. Об’єднує ці назви їх широка відомість – всі вони відносяться переважно до об’єктів, унікальних в тому чи іншому відношенні – за своїм географічним положенням, розмірами, унікальністю певних характеристик, економічному, політичному значенню тощо [4].

Топоніми, як власні географічні назви, є невід’ємною частиною лексичного складу кожної мови. Оскільки географічні назви як загальні слова відбивають різні сторони життя суспільства, то й топоніміка закріплює в словниковому складі та на картах різні сторони історії розвитку народу. Завдяки топонімам географічні карти стають важливими джерелами відомостей про розвиток суспільства, побут народу, природно-географічне середовище, в якому відбувається розвиток тієї чи іншої народності або нації. А це в свою чергу сприяє культурному вихованню учнів, вчить їх поважати інші народи, культуру, знаходити взаємозв’язок у взаємодії між людиною та природою, підвищує рівень знань, збагачує внутрішній світ особистості [8]. Знання номенклатурного топонімічного мінімуму, що вивчається в шкільних курсах географії, неможливо переоцінити, оскільки він є не тільки обов’язковим елементом вивчення згідно з навчальною програмою, але й для більшості представників населення цей мінімум на все життя обмежується знайомством з географічними назвами. Ці обставини дозволяють вважати засвоєння топонімічного мінімуму в школі важливим елементом загального культурного розвитку особистості [6]. Як показує досвід, топонімічні дослідження надалі стають ва-

жливою ланкою пізнання не стільки географії великих регіонів, скільки рідного краю, одночасно виступаючи одним з важливіших джерел вивчення шкільного краєзнавства [2].

Початкові елементи топоніміки впроваджуються в шкільний курс географії починаючи з 5-го класу, з курсів „Природознавство”, “Географія рідного краю”, „Довкілля” тощо. У наступних курсах – “Загальна географія” (6 клас) та “Географія материків та океанів” (7 клас) продовжується знайомство учнів з топонімікою, яке відбувається через головні теми, що передбачені програмою. У курсі “Фізична географія України” з’являються реальні можливості не тільки розширювати знання з топоніміки, але й самостійно проводити топонімічні дослідження. Цьому сприяє, насамперед, великий потік географічної інформації, набуття учнями певних навичок та знань. В цьому курсі можна акцентувати увагу вже на основах топонімічних знань. В курсах “Соціально-економічна географія України” та “Соціально-економічна географія світу” загальні обсяги топонімічної інформації збільшуються, а можливості проведення топонімічних досліджень розширюються.

Враховуючи психологічні особливості учнів даного віку, перш за все їхні розумові здібності, перед вчителем постає завдання організувати навчальний процес таким чином, щоб необхідний обсяг географічної інформації учнем був засвоєний якомога глибше. З метою розширення світогляду учнів, кращого вивчення та засвоєння ними картографічного матеріалу шкільної програми можливо запропонувати невеликі індивідуальні завдання з топоніміки України, що ґрунтуються на дослідженнях як усієї сукупності топонімів території країни, так і по окремих категоріях об’єктів номінації (гідронімів – назв гідрографічних об’єктів; оронімів – назв форм рельєфу; гідрооронімів – назв об’єктів, утворених та існуючих на межі взаємодії літо- та гідросфери – островів, півостровів, кос, мисів, балок тощо; екотопонімів – назв природоохоронних об’єктів; ойконімів – назв населених пунктів, мікро топонімів – назв міських об’єктів, місцевих топонімів тощо). Так, зокрема, є можливим запровадження на уроках фізичної географії України такі види навчальної роботи учнів:

- складання каталогів, алфавітних покажчиків різних категорій топонімів України та її регіонів;
- складання характеристик окремих топонімів з вказівкою особливостей їх походження;
- створення топонімічних словничків регіонального рівня (як по окремих адміністративно-територіальних одиницях районування, так і по певних територіях природно-географічного районування (геоморфологічних районах, річкових басейнах, одиницях фізико-географічного районування тощо);
- класифікація географічних назв України, що вивчаються за програмою, за видами (категоріями), походженням та смисловим значенням;
- картографування топонімічної інформації України (карти за кількістю топонімів, видами і особливостями походження, щільністю топонімів);
- аналіз фрагментів (вибіркових текстів) наукових, літературних (художніх) і періодичних джерел щодо топонімів України;
- обговорення топонімічної інформації, дискусії, топонімічні доповіді.

При аналізі програми курсу “Фізична географія України” середніх загально-освітніх шкіл виявлені уроки, де можуть бути застосовані основи топонімічних знань. Приклад результатів аналізу представлений в табл. 1.

Таблиця 1

Функції основ топонімічних знань, застосовуваних в шкільному курсі “Фізична географія України” (приклад)

<i>Розділ</i>	<i>Тема</i>	<i>Тема уроку</i>	<i>Функція топоніміки</i>
I. Україна та її географічні дослідження	1. Фізико-географічне положення України	Фізико-географічне положення України	Засіб підвищення зацікавленості учнів
	3. Географічні дослідження на території України	Дослідження території України	
III. Фізико-географічне районування	16. Фізико-географічне районування	Фізико-географічне районування	Джерело географічних знань, засіб організації проблемно зорієнтованого навчання, форма організації науково-дослідної роботи учнів, засіб підвищення зацікавленості учнів, об’єкт навчання.
	17. Зона мішаних лісів	Природоохоронні території зони мішаних лісів	
	18. Зона лісостепу	Природоохоронні території лісостепової зони	
	19. Зона степу	Природоохоронні території зони степу	
	22. Природні комплекси морів, що омивають територію України	Фізико-географічна характеристика природних комплексів Чорного моря Фізико-географічна характеристика природних комплексів Азовського моря	
IV. Використання природних умов і ресурсів та їх охорона	Геоecологічна ситуація в Україні	Природоохоронні комплекси	
V. Фізична географія своєї області		Географічне положення, межі, розміри своєї області. Основні риси природних умов	Засіб підвищення зацікавленості учнів
		Грунтово-рослинний покрив і тваринний світ. Природні ресурси області. Сучасні ландшафти. Положення області в системі одиниць фізико-географічного районування	
		Несприятливі фізико-географічні процеси та заходи щодо їх запобігання. Природоохоронні комплекси. Проблеми раціонального використання й охорони природних умов і ресурсів області	Джерело географічних знань, засіб дослідження топонімічних явищ, засіб підвищення зацікавленості учнів

Таким чином, основи топонімічних знань у шкільному курсі фізичної географії України можуть слугувати в якості:

- джерел географічних знань;
- засобу дослідження і розуміння виникнення, розповсюдження і розвитку топонімічних явищ;

- основи для вивчення мікротопоніміки певної території;
- засобу оцінки вмотивованості етимологій за топонімами;
- засобу поглиблення топонімічної і, разом з тим, географічної культури учнів;
- методу підвищення зацікавленості учнів у процесі навчання тощо.

З вище сказаного чітко виділяються два головні напрямки використання топонімічних творів в шкільному курсі географії – як засіб навчання та як об’єкт навчання.

Можливості застосування топонімічних знань не обмежуються лише навчальною шкільною програмою восьмого класу. Їх зміст може бути корисним на факультативних уроках з географії або суміжних з нею наук, для класів з поглибленим вивченням географії тощо.

Враховуючи той факт, що вчитель здатен сам розподіляти навчальні часи по уроках в межах однієї теми, можливо виділити в будь-якій з тем курсу один “додатковий” урок і присвятити його тим питанням, які заслуговують особливої уваги або є корисними для учнів. При цьому варто дотримуватись загальної теми, яку вивчають на даний час. В якості зразку в статті запропоновані окремі види завдань, що можуть бути поставлені вчителем перед учнями на уроці. Їхня головна навчальна мета – закріпити та поглибити практичні вміння учнів щодо самостійної науково-дослідної роботи, систематизувати знання учнів з географічної номенклатури, вдосконалювати вміння порівнювати топонімічну інформацію тощо. Також подібні завдання із основами топонімічних досліджень виконують певні розвиваючі (розвивають довгострокову пам’ять, логічне мислення, зорову пам’ять) та виховні функції.

Приклади питань для обговорення (наукова бесіда):

- ✓ Охарактеризуйте шляхи розвитку географічних назв України упродовж різних історичних епох. Які народи вплинули на формування топонімії країни?
- ✓ Як Ви вважаєте, чи є система топонімів території України змістовно, лінгвістично однорідною?
- ✓ Як поділяються між собою топоніми за видом, походженням?

Приклади завдань для практичної роботи учнів (індивідуальної, групової):

- ✓ Складіть семантичну класифікацію топонімів Дніпропетровщини. Обґрунтуйте свою думку (кожна група учнів пропонує свою класифікацію і створюється одна найбільш розширена класифікація топонімів території області).
- ✓ Складіть базу даних гідронімів басейну р. Дніпро. Приклад можливої структури бази даних наведений в табл. 2.
- ✓ Побудуйте діаграми співвідношення кількості топонімів, смислового значення по районах Дніпропетровської області. Які загальні тенденції розподілу кількості топонімів можна встановити?

Структура топонімічної бази даних „Гідроніми басейну р. Дніпро”

№ п/п	Гідронім	Категорія об'єктів номінації	Прив'язка гідронімів до одиниць районування		Походження назви	Семантична класифікація
			адміністративного	річкових басейнів		
					
					

Отже, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що застосування елементів топоніміки у шкільному курсі географії є важливою складовою формування загального уявлення про світ в учнів, розвитку особистості та географічної культури. Безумовним є позитивний результат практичного застосування основ топонімічних досліджень у курсі „Фізичної географії України”, що дозволяє учневі як додатково закріпити набуті раніше знання і навички роботи з картами, підручниками, додатковою довідковою літературою, так і набути навичок самостійного здійснення наукового географічного дослідження, встановлення певних закономірностей поширення топонімічних явищ тощо. Тож топоніміка – один із цікавих і корисних напрямів, що сприяє популяризації та поширенню географічних знань, поєднує географію з історією, лінгвістикою, і поряд з іншими компонентами природничих та суспільних знань формує цілісне уявлення про навколишній світ, оточуюче довкілля.

Перелік посилань:

1. **Афанасьєв О.Є.** Наукометричний аналіз періодичних географічних видань з питань висвітлення результатів топонімічних досліджень / О.Є. Афанасьєв, О.П. Суглобова // Молоді науковці – географічній науці: Зб. тез II Міжнар. науково-прак. конф. студентів і молодих вчених. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2005. – С. 23–25.
2. **Афанасьєв О.Є.** Застосування топонімічних карт при вивченні шкільного курсу “Географія материків та океанів” (на прикладі розділу “Африка”) / О.Є. Афанасьєв, Н.П. Перова // Молоді науковці – географічній науці: Зб. Тез Міжнар. конф. молодих вчених. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2004. – С. 99–100.
3. **Бабичева О.** Тенденції у назвах географічних об'єктів Харківщини / О. Бабичева, Г. Леонтєва, Є. Черепанова // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – №3. – С. 45–47; 2002. – №1. – С. 36–38.
4. **Бабишин С.Д.** Топоніміка в школі. – К.: Рад. шк., 1982. – 121 с.
5. **Василюк Л.Л.** Вивчення природних ландшафтів за топонімічною картою // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. праць. – Вінниця: Антекс-У ЛТД, 2001. – Вип. 2. – С. 191–193.
6. **Горская М.** О географических названиях: учебное пособие для студентов. – М.: “Наука”, 1990. – 144 с.
7. **Зеленская Л.И.** Теоретические и методологические основы создания средств обучения географии (региональный компонент). – Д.: ДГУ, 1998. – 244 с.
8. **Поспелов Е.М.** Топонимические словари для школы. – М.: “Мысль”, 1981. – 27 с.
9. Топонимика зарубежных стран / под ред. В.Д. Беленькой, Е.М. Поспелова. – М.: “Наука”, 1991. – 118 с.
10. **Янко М.Т.** Методичні поради щодо вивчення топоніміки своєї області // Географія та основи економіки в школі. – № 2. – 2000. – С. 23–26.

НАДРУКОВАНО:

Афанасьєв О.Є. **Методологічні аспекти застосування основ топоніміки у курсі «Фізична географія України»** // Шкільна географічна освіта: проблеми і перспективи. Зб. наук. праць. – К.: ДНВП «Картографія», 2006. – Вип.1. – С. 88–94.